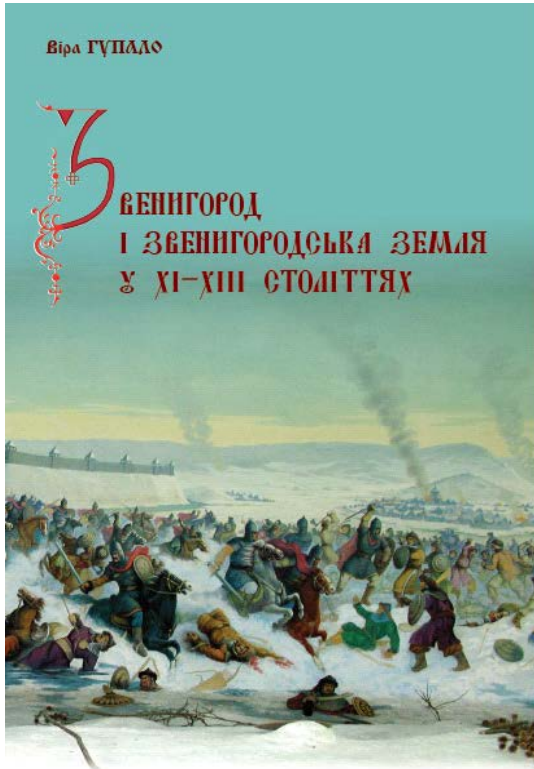

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2014. Вип. 18. С. 423–427.

ГУПАЛО В. ЗВЕНИГОРОД І ЗВЕНИГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ У ХІ–ХІІІ СТОЛІТТЯХ
(СОЦІОІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ). – Львів, 2014. – 532 с.

Одним із пріоритетних напрямів у сучасній вітчизняній історичній науці є дослідження давньоруських старожитностей. Особлива увага при цьому звертається на вивчення літописних городів, земель, подій. Адже їхнє обстеження дозволяє отримати цінну інформацію про час формування давньоруських міст, їх складові частини, охарактеризувати різні сторони життєдіяльності та культурного розвитку місцевого населення тощо. Впродовж останнього десятиліття активізувався процес комплексного вивчення міст, які відігравали провідну роль у історії Галицького та Галицько-Волинського князівства. Результати багатолітніх розкопок знайшли узагальнення у монографічних працях про княжий Дорогобуж, Лучеськ, Володимир-Волинський, Перемишль. Привертають увагу найновіші публікації, присвячені археологічним відкриттям у Червені, Холмі, Теремовлі. Значно розширилися наші знання й про Галич, особливо його культову архітектуру, планувальну структуру, де окреме місце займають фахові реконструкції зовнішнього вигляду міста.

На тлі цих здобутків невинувато забулим виглядав один із найбільших городів Галицької землі Звенигород. Археологічні розкопки, які тривали в межах городища десятки років, з виявленням сенсаційних знахідок, викликали періодично поживлений інтерес до пам'ятки, який швидко згасав. Таким чином, накопичена величезна джерельна база в силу низки об'єктивних обставин залишалася слабко і поверхнево опрацьованою, а отже недоступною широкому загалу. У цій ситуації монографія Віри Гупало, присвячена Звенигороду і Звенигородській землі, є давно очікуваною працею, що викликає безумовний інтерес і привертає незаперечну увагу.

Книга складається із передмови, семи розділів, висновків і додатків. У передмові чітко окреслено завдання, обґрунтовано хронологічні межі роботи. З переліку питань, що виносяться на розгляд, вимальовується стратегічна лінія дослідження, скерована на всебічний аналіз усієї наявної джерельної бази. Такий підхід обумовив детальну характеристику, передусім об'єктів, відкритих в межах Звенигорода, що виступає вагомим підґрунтям для історичних висновків про етапи розвитку міста. Крім цього, дослідниця, опираючись на результати пошукових робіт, поставила собі за мету визначити територію, яку охоплював город, що особливо активно розгорнулись в останні десятиліття. Таким чином, значна увага приділяється Звенигороду, його соціально-історичній реконструкції.

Перший розділ присвячено джерельній базі, історіографії та історії дослідження. Коротка характеристика джерел, на які опирається автор, вже на самому початку роботи задає тон усьому дослідженню. Привертає увагу те, що до переліку джерел залучено невідомі досі архівні матеріали, відомості й зміст яких почерпнуто як із публікацій (наприклад, дані про інвентар бережанського ключа 1698 р., мапу 1766 р.), так і з виявлених у архівних фондах

(автобіографічні дані авторів розкопок з невідомими даними їхньої археологічної діяльності, рукописи праць, що вважалися втраченими тощо).

Основою дослідження, безперечно, виступає різносторонній археологічний матеріал, серед якого виділяються берестяні грамоти, вироби із шкіри, дерева, а також низка об'єктів, що ототожнюються із майстернями, житлами, дорогами, вулицями, церквами, цвинтарями тощо. Загал зазначених джерел окреслює масштаби значимості Звенигорода як міського осередку. Поряд з тим інтригуючим є питання щодо території Звенигородської землі, яке досі у науковій літературі залишалось найменш вивченим. Автор задекларувала 420 археологічних пам'яток, які мали б презентувати поселенську характеристику Звенигородського князівства.

У несподіваній версії представлено історіографію досліджень. У першій частині розглядається проблема локалізації літописного Звенигорода Галицького у працях істориків і краєзнавців XIX–XX століть. Дослідниця подає характеристику пам'яток в межах шести Звенигородів на території України, що почасти, на нашу думку, зроблено надто розлого та деталізовано, особливо, коли йдеться про Звенигород Київський і Звенигород Брацлавський, зовсім не пов'язаних із досліджуваною територією. Натомість цікаво подано саме дискусію, щодо локалізації стольного города в межах двох альтернативних городищ – на Дністрі чи Білці. І тут з'ясовується, що, здавалося б, вирішена ще М. Грушевським проблема розташування Звенигорода в однойменному селі поблизу Львова, отримала новий концептуальний напрямок – визнання існування ще одного Звенигорода на Дністрі, думку про який обстоює Л. Войтович і, судячи з обережних висловлювань, поділяє й автор. Теоретично існування двох однойменних городів цілком можливе, однак широкі висновки про стольний город на Дністрі потребують ґрунтовної аргументації. Друга частина історіографічного огляду присвячена аналізу поглядів на Звенигород у працях істориків XIX – початку XXI ст. Дуже важливим є сам підхід до формування наукових концепцій щодо Звенигорода і в цілому Південно-Західної Русі у руслі розвитку історичної думки Галичини, що дає глибше розуміння витоків тих чи інших висновків. Історіографічний огляд представлений за тематично-хронологічним принципом, де розглядаються питання розташування пам'ятки і її оточення, політичного статусу міста і територіальних меж князівства, планувальної структури Звенигорода і типології пам'яток, відкритих в межах Звенигородської землі. Окремим блоком аналізуються праці, присвячені особливостям забудови окремих частин Звенигорода, соціально-економічному розвитку міста, матеріальної та духовної культури його мешканців тощо. Відзначено внесок кожного із дослідників у вивчення Звенигорода, а також підкреслено інтердисциплінарний характер досліджень (палеоботаніка, палеозоологія, дендрохронологія, архітектура і т.д.), результати яких покладено в основу періодизації розвитку міста, реконструкції його соціальної топографії.

Безумовним плюсом роботи є глибоко осмислена історія досліджень дитинця звенигородського городища, його пригородів і округи, представлена на тлі формування наукового підходу до старожитностей, розвитку концептуальних побудов в історичній науці, соціально-політичних змін у суспільстві.

Другий розділ присвячений характеристиці території Звенигорода і сусідніх теренів у доісторичну добу та ранньослов'янський період. У першому підрозділі розглядається заселеність околиць села від фінального палеоліту до пізньоримського часу. Достатньо детальний опис існуючих тут археологічних культур добре було б проілюструвати виявленими речовими знахідками. У другому підрозділі описуються ранньослов'янські пам'ятки в межах пізнішої Звенигородської землі і в околицях Звенигорода. Окреслюється етнічна належність городищ, селищ і могильників, які пов'язуються із східними хорватами; виділяються окремі регіональні протоміські осередки, замальовується соціально-економічна і політична ситуація в регіоні напередодні входження до складу давньоруської держави. Викладений цікаво матеріал значно втрачає через брак картографічного матеріалу. Нанесення ранньослов'янських городищ на загальну мапу пам'яток не вирішує справи, в той час як окрема карта дала би повнішу уяву про систему поселенських структур у добу племінних князів.

Третій розділ аналізує літописні повідомлення про Звенигород і міста Звенигородської землі. Дуже важливо, що події пов'язані із Звенигородом представлені не відірвано від історичного контексту, а подані на тлі політичних взаємин на Русі, що дало змогу автору зробити висновки про роль города у цих взаєминах. Поряд з цим поглиблюють розуміння значимості як самого Звенигорода так і подій з ним пов'язаних результати найновіших досліджень істориків, особливо в області генеалогії. На підставі представленої характеристики матеріалів, на нашу думку, авторові вдалося переконати читача у важливій ролі Звенигорода як найбільшого регіонального центру, а також пояснити причини і закономірності виникнення Звенигородського князівства, яке було складовим елементом у процесі формування цілісності Галицької землі. Оригінальними є й висновки про мінливий характер політичного статусу Звенигорода. Періодичність відновлювання у місті князівського столу промовляє за вагому і особливу роль Звенигорода у політичній доктрині Галицько-Волинської держави. Цікавою є інтерпретація бойових дій під стінами міста і відтворення маршруту одного із воєнних походів, у контексті яких Звенигород розглядається як особлива пам'ятка в оборонній тактиці середньовічної Східної Європи. Ці висновки підкріплюються у подальшому при реконструкції системи укріплень. Оздобою розділу, безперечно, є мініатюри Радзивілівського літопису, більшість яких для ілюстрації подій, пов'язаних із Звенигородом, використано вперше.

У четвертому розділі “Ретроспективна топографія” йдеться про особливості забудови території Звенигорода у різні історичні періоди. Знімаючи шар за шаром хронологічні зрізи, В. Гупало намагалася реконструювати планувальну структуру в межах центральної частини сучасного села. У такий спосіб простежено систему забудови від першої половини ХХ ст. і вглиб. Як наслідок чітко виділено об'єкти, що виникли вже після знищення літописного Звенигорода. На нашу думку, текст дещо перевантажений інформацією з історії шляхетських володінь маєтком та перебігом перебудови замку на початку ХVІІІ ст., хоча матиме, очевидно, вдячного читача, що досліджує історичні аспекти нової доби. Оживляє розділ унікальна репродукція листівки 1927 р. з зображенням руїн замку нової доби.

Проведена кропітка робота дозволила автору у подальшому, по-перше, чітко виділяти об'єкти, що виникли вже після знищення літописного міста, а по-друге, відкрита в ході розкопок планувальна структура княжої доби дає уяву про те, як змінювався зовнішній вигляд містечка впродовж Середньовіччя і у нову добу, та наскільки близькими до реальних були перші наукові реконструкції об'ємно-просторової організації терену (В. Ільницького, Л. Чачковського), що опиралися на мікротопоніміку та випадкові знахідки артефактів на території та в недалекій околиці населеного пункту. В. Гупало доповнила й уточнила ретроспективні схематичні плани місцевості даними розкопок, в результаті чого відображено основні елементи забудови, де виділяються дитинець, окольний город, пригороди і найближчі передмістя, а в їх межах – локалізація храмів, ймовірних монастирів, боярських садіб, цвинтарів, доріг, а також проаналізовано густу гідросітку (із природних та рукотворних корит) довкола городища, що входила до складу фортифікації.

Ключовими розділами книги є п'ятий, присвячений вивченню планувальної структури дитинця і окольного города, та шостий, де розглянуто забудову пригородів й передмість Звенигорода. Дослідниця представила повне зведення усіх відкритих об'єктів, їхню локалізацію, що відображено на зведених планах розкопів окремих ділянок пам'ятки. Важливим аспектом є характеристика стратиграфії досліджених ділянок, що відображає особливості рельєфу місцевості, в якій виникло і розвинулось місто. Основну увагу відведено визначенню особливостей конструкції споруд, їхньому функціональному призначенню та датуванню. З цією метою подано повний перелік знахідок, виявлених в кожному окремому об'єкті. Як наслідок виділено житлові, господарські та виробничі будівлі, втім пов'язані з певними видами ремесел (косторізним, ювелірним, ковальським).

Вагомим досягненням автора є періодизація забудови, де аргументовано доведено існування трьох основних будівельних горизонтів забудови. У цьому контексті вперше виділено найдавніші об'єкти, що за часом тотожні першій згадці про Звенигород у літописі

(1086 р.). Також вперше вдалося виділити післямонгольський горизонт, що заповнює існуючу досі хронологічну прогалину між княжою добою і пізнім Середньовіччям, не представлену матеріальними рештками. Таким чином, реконструюється процес розбудови окольного города у своїй динаміці, що знайшло відображення у знищенні старої забудови, перенесенні ліній укріплень, збільшенні площі і зміні планувальних осей ділянок.

Окрему увагу приділено укріпленням. Розглядаються вони незвично – в кінці п'ятого розділу після аналізу забудови окольного города. Такий підхід пояснюється тим, що решток фортифікацій на рівні сучасної денної поверхні вже не помітно, тим більше, що частина з них або знищена бастионною лінією замку нової доби, або перекрита ними. Отож, фрагменти укріплень встановлювались в ході аналізу забудови окремих ділянок і потребували додаткової аргументації, з чим автору вдалося впоратись. На загал здійснені дослідження, можливо, вперше у повній мірі дають уяву про масштаби знищення і руйнувань, завданих пам'ятці. Ці пошкодження настільки катастрофічні, що кожний узагальнений висновок вимагав від автора ретельного доведення. Реконструкція фортифікацій у представленому вигляді свідчить, що місто було добре захищене від ворога. Втім цікавою є реконструкція скісного частоколу із західної боку окольного города, а також штучних водних каналів, які становили водне кільце укріплень. Оригінальним є висновок щодо відсутності у Звенигороді земляних валів як основи фортифікації. Замість них автор бачить по периметру вершини пагорба, де знаходився дитинець, та довкола окольного города дерев'яні кріпосні стіни, що склалися із городень і клітей. Це важливий висновок, оскільки спонукає до перегляду традицій і тенденцій в оборонному зодстві Галицької Русі. Висновки про кріпосні стіни у Звенигороді, очевидно, носять попередній характер, що обумовлений обмеженою площею розкопів, які натрапили на укріплення. Залишається сподіватись, що майбутні дослідження внесуть ясність з цього питання.

Особливе місце у праці займає характеристика забудови північно-східного пригороду, де відкрито рештки зрубів дерев'яних споруд, елементи конструкцій будинків, їхнього оздоблення та інтер'єру. Добре збереження деревини дало можливість дослідити настили мостової, бічних вулиць, проходів між будинками, огорож. Заслугує уваги періодизація об'єктів, підкріплена дендрохронологічним аналізом, а також виділення меж садиб і розпланування споруд на їхній території. Кореляція цієї забудови згідно з будівельними горизонтами і ярусами, дала підставу відтворити динамічну картину розвитку пригороду – поступове будівництво споруд, зростання кількості майстерень, наявність двоповерхових житлових будинків. Дуже важливим є висновок про ранню парцеляцію території, де один раз відмірений наділ залишався незмінним впродовж кількох століть. Натомість порівняльний аналіз забудовань в межах садиб та знахідок виявлених на їхній площі дав підстави обстоювати думку не тільки про садибний характер планувальної структури пригороду, а й про соціальний статус господарів, яких ототожнено із представниками місцевого боярства. Цікавою у цьому контексті є інтерпретація змісту повністю збереженої берестяної грамоти. Аналізуючи майстерні в межах садиб, автор прийшла до висновку про вотчинний характер ремесла на цій ділянці.

Окремим аспектом планувальної структури Звенигорода був княжий палац, а також церкви, яких у місті відкрито три (дві дерев'яні і мурована). Неодноразово в роботі підкреслено можливе існування більшої кількості храмів, доказом чого є скупчення керамічних плиток на окремих ділянках і цвинтарів, що виникли вже після нападу монголів. На підставі комплексу будівель (палацу, церкви, дерев'яних будинків) реконструюється княжий двір Володимирка Володаровича у Звенигороді.

В цілому на городищі і пригородах досліджено 124 споруди. Тому висновки, зроблені на такій потужній джерельній базі викликають довіру.

Однак при перевазі позитивних моментів, суттєвою вадою є відсутність об'ємно-просторової графічної реконструкції. Наявний джерельний матеріал дозволяє здійснити це у повному обсязі. Робота лише виграла б від того. У протилежному випадку читач приречений

покладатись на власну уяву, що при величезному об'ємі джерельного матеріалу зробити вкрай складно.

Не завше авторка подає аналіз речових матеріалів із досліджених об'єктів, що, судячи із переліку, мали б яскраво проілюструвати особливості матеріальної і духовної культури. Складається враження, що вирішувані автором завдання – це підґрунтя, на якому в майбутньому розглядатимуться різні аспекти, пов'язані із ремеслами, торгівлею, промислами, поховальним обрядом і т.д. Загалом для вирішення проблем соціально-історичної реконструкції Звенигорода речовий матеріал виконав важливу роль.

У сьомому розділі розглядаються межі Звенигородського князівства і поселенські структури в його межах. В залежності від наявного джерельного матеріалу представлено характеристику населених пунктів, виділено мікрорегіональні центри, відзначено комунікативні магістралі і їхнє значення. Автор настоює на винятковому характері столяного Звенигорода як найбільшого адміністративного, політичного, культурного і економічного центру в регіоні.

Окремо представлено висновки дослідження, які, на нашу думку, є виваженими і обґрунтованими.

Книгу доповнює доволі значний список використаної літератури, низка таблиць, де представлено відомості про досліджену розкопками площу, періодизація, хронологія і дендрохронологічний аналіз об'єктів, досліджених на північно-східному пригороді та каталог пам'яток, відкритих в межах Звенигородської землі.

Загалом робота В. Гупало “Звенигород і Звенигородська земля в XI–XIII ст.” є доволі цікавим, цінним, виваженим, деталізованим, самостійним та переконливим науковим дослідженням. Викладені у роботі матеріали заслуговують на їх використання у навчальних курсах, краєзнавчій та туристичній галузях. Монографічна праця стане важливою віхою на шляху вивчення історії літописних міст.

Роман БЕРЕСТ